

ANTAL GABRIELLA, BORZSÁK VERONIKA, VARGA PIROSKA

BORSOD 2050 – Hajrá, ipari táj!

Az ipari rehabilitáció lehetőségei észak-kelet Magyarországon

Az ipari épületek és az ipari táj komplex szemléletű rehabilitációjára irányuló kutatásunk, a Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi határán elhelyezkedő, Magyarország egyik legelmaradottabbnak számító régiójával foglalkozott. A terület szép és különleges adottságai (ipari táj, természeti táj, kultúrtörténeti értékek) éles kontrasztban állnak a jelenleg tapasztalható helyzettel. Hátramaradt használaton kívül álló, pusztuló ipari épületek és rehabilitációra váró ipari területek tarkítják a tájat, amelyek ugyanúgy hozzátartoznak a régió múltjához, sok esetben jelentős építészeti értéket képviselnek. Célunk a terület értékeinek tudatosítása, víziók felmutatása, inspiráció volt. Ezért megfogalmaztunk egy olyan lehetséges fejlesztési irányt, amely nem törli el ennek az ipari múltnak a hagyományát. A terület egy régió szintű tematikus út során ismerhető meg, amelynek néhány elemét inspiráló példaképpen megterveztük. Az éves munkát kiállítás-sorozat keretében mutattuk be, amelyet az ipari örökséget megismertető programok kísértek.

1. BEVEZETŐ

1.1 Tematikus kutatás a BME Építőművészeti Doktori Iskola keretein belül

A BORSOD 2050 projekt a BME Építőművészeti Doktori Iskola csoportos „kreatív kutatásaként” indult 2011-ben. A Doktori Iskolában a munka évente változó mottó köré szerveződik, a 2011/12-es év tematikus kutatásának mottója a „Közösség és építészet” volt, amelynek keretében csoportunk (ANTAL GABRIELLA, BORZSÁK VERONIKA, TÁNCZOS TIBOR ÉS VARGA PIROSKA építészek, konzulens VASÁROS ZSOLT DLA) foglalkoztunk a Magyarország észak-keleti részén fekvő Borsod-Abaúj-Zemplén megyei volt nehézipari régió ipari területeinek rehabilitációs lehetőségeivel. A valós közösségi igényeken alapuló probléma- és helyszíneresés, valamint a „kreatív kutatásnak” nevezett, a problémafelvetésből megfogalmazott tervezési feladat kijelölése is a munkánk része volt. A téma- és helyszínválasztást a személyes kötődések mellett a borsodi táj egyedi szépsége, az ipari építészet szeretete és a régió ki nem használt potenciáljainak érthetetlen ténye motiválta. A projekt a helyszín kutatásán túl építészeti javaslatokat is megfogalmazott, ezekkel mint pozitív víziókkal segítve a lehetséges jövőkép formálódását.

1.2 Az ipari örökségvédelem nehézségei, az örökségvédelem határterületei

Az Európában az 1970-es évektől kezdődően lezajlott nagyarányú gazdasági szerkezetváltás¹ – amelynek háttérében a nyersanyag készletek kifogyása és a technológiai fejlődés állt – számos település szerepét változtatta meg alapvető módon. Gyárak, bányák, kikötők zártak be, sok üres épületet és területet hagyva maguk után. Ugyanakkor építész szemmel ezek a hatalmas hangárok, a kacskaringózó csövek, az óriási rozsdás felületek, a hatalmas üvegfelületek transzparenciái, a félelmetes méretű rácsszerkezetek egyszerűen lenyűgözőek és feltétlenül megőrzésre, hasznosításra érdemesek: a védendő, rehabilitálásra való területek és épületek száma hirtelenül sokszorosára nőtt.

Ennek hatására alakult meg az ipari örökség megőrzését, konzerválását, kutatását, dokumentálását és bemutatását segítő szervezet, a TICCIH² 1973-ban. Ez az évszám is mutatja, hogy az ipari örökség a nemzetközi kulturális örökség- és műemlékvédelemben is viszonylag új kifejezésnek számít. Nehézség, hogy hatalmas területekről is szó van, amelyeket nehéz befogadni, negatív asszociációkkal sújtottak, a gyárak, iparterületek bezárása szorosan összekapcsolódik az életkörülmények romlásával. Pedig a lepusztult és elhagyatott gyárépületek és területek problematikáját építészeti, város- és területfejlesztési kérdések³ mellett örökségvédelmi és fenntarthatósági szempontok alapján is érdemes átgondolni. A rehabilitációra váró területek gyakran a mai városközponokban, a közlekedés, a városi élet szempontjából egyaránt hasznos és kitüntetett területeken helyezkednek el, esetenként még használható infrastruktúra és épületállomány jellemzi ezeket⁴. Sajnos hazánkban, az ipari örökségvédelem helyzete ma is bizonytalan⁵, annak ellenére, hogy konferenciák, kiállítások, publikációk sora, hatástanulmányok, a legkülönbözőbb diszciplínák szakdolgozatai és doktori értekezései tárgyalják már közel húsz éve az ipari épületek sorsát, jövőjét⁶. A már levédett és a még fel nem mért ipari épületek helyzete jó esetben változatlan, de inkább a pusztulás és romlás jellemzi.

1.3 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei volt nehézipari régió

Borsod-Abaúj-Zemplén megye jelenleg egyik legelmaradottabbnak számító régiónk. A megye számos építészeti és kultúrtörténeti értékkel bír, amely a tájképi szépségekkel párosulva egyedi látványosságokat rejt, mint például az 1995 óta a Világörökség részeként nyilvántartott Aggteleki karszt és barlangjai, a keleméri ősláp, ahol az úszó tőzegmohalápban jégkorszakbeli növényritkaságok élnek, vagy a jósvafői református templom 18. századi karzatával és 84 táblás festett famenytezetével.

Az ipari múlt a régiót az őskor óta meghatározza, mégis a 20. században hagyta a legmarkánsabb nyomokat a tájon (rozsdáövezetek, használaton kívüli ipartelepek, meddőhányók, felhagyott bányák). Az addig főleg mezőgazdasági termelésből élő terület az 1950-es években lezajlott exten-

¹ Dr Váczi P.: Ipari örökség - ipari műemlékvédelem, Magyar építőipar, 50. évf./ 1-2. sz. 37-38., 2000., ISSN 0025-0074

² The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) 1973-ban Svédországban alakult. Jelenleg 49 ország (köztük Magyarország) tartozik a tagjai közé.

³ Barta Gy.: Integrált városfejlesztési stratégia: A városfejlesztés megújítása, Tér és Társadalom 23/3, 1-12., 2009.,

⁴ N. v. Boom – H. Mommaas szerk.: Comeback Cities – Transformation Strategies for Former Industrial Cities, Nai Publishers, Rotterdam, 2009

⁵ Dr Váczi P.: Ipari örökség - ipari műemlékvédelem, Magyar építőipar, 50. évf./ 1-2. sz. 37-38., 2000., ISSN 0025-0074

⁶ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Dr. Németh Györgyi az ICOMOS ipari örökség szakbizottságának elnöke, az Észak-Magyarországi örökség listázását kezdte el művészettörténészként, Lampert Rózsa, Erő Zoltán építész írása az építészfórumon 2006-ban, Dr. Váczi Piroska művészettörténész 2011-ben az Országépítőben megjelent cikke „Gondolatok az ipari örökségvédelemről” címmel, amely egyben a Kós Károly Egyesület Ipari Örökség Munkacsoportjának megalakulását is bejelentette.

zív iparfejlesztés hatására vált Magyarország nehézipari központjává, ám az egyoldalú gazdasági szerkezet (elsősorban nehézipar) és az 1980-as évek (Nyugat-Európában is végbement) gazdasági átalakulási folyamatai miatt válságba került.

A rendszerváltás után az acélipar gyors leépülésen ment keresztül, radikálisan csökkent a termelés és a foglalkoztatottak létszáma. Ez a gazdasági depresszió máig érezteti hatását, nem valósult meg érdemi ipari struktúraváltás, a létszámleépítésekből eredő problémák nem oldódtak meg, a volt ipari területek tulajdonviszonyai és funkciói rendkívül ziláltak. A még meglévő épületállomány és az ipari örökség méltatlan körülmények között tűnik el a szemünk elől, annak pótolhatatlan értékeivel együtt. A barnamezős területek rehabilitációja több mint húsz év elmaradásban van a nyugat-európai országokhoz képest⁷.

A természeti és kultúrtörténeti értékekkel éles kontrasztban áll az egykori nehéz ipari múlt maradványa. A negatív megítélésű, használaton kívüli, pusztuló ipari épületek és rehabilitációra váró iparterületek tarkította táj elválaszthatatlanul hozzátartoznak a régió múltjához, a helyi társadalom identitásához, valamint sok esetben jelentős építészeti értéket is képviselnek.

1.4 Célok

A BORSOD 2050 projekt célja a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei terület ipari, természeti és kulturális értékeinek védelme, népszerűsítése, és inspiráló példák segítségével az ipari örökségünkben rejlő lehetőségek bemutatása. A téma minél szélesebb körben való megismertetésére és a figyelmefelhívásra azért van szükség, mert a múltunkat formáló örökség napról napra válik láthatatlanabbá, talán az utolsó pillanatban vagyunk, amikor még van menthető része.

2. A BORSOD 2050 PROJEKT

2.1 Adatgyűjtés

A munkát a választott régió alapos megismerésével kezdtük, a könyvtár és az internet segítségével, amit a helyszínen tett körutazással folytattunk. Az első körutazás – bár ismertük a vidéket, de ilyen tudatosan addig nem jártuk végig – nagyon lenyűgöző volt: az egymást követő természeti ritkaságok, felhagyott ipari területek és elzárt, érintetlen kis falvak szépsége és változatossága tartalmas látnivalót biztosított és kellő motivációt adott a kutatáshoz. Hamar megfogalmazódott bennünk, hogy az értékek különbözőségeik révén együtt igazán erősek, és közösen teszik egyedivé a régiót. A terület szépségei mellett válságaival is szembesültünk, az épített örökség rohamos pusztulását már egy éves időtávlatban is meg kellett tapasztaljuk. Építészek lévén számunkra ez volt a legszembevetőbb, ezért a terepmunka során nagy hangsúlyt fektettünk a fotódokumentációk készítésére. A helyszíni látogatások mellett fontos tapasztalatokat szereztünk a külföldi szakmai utak során. A Doktori Iskola támogatásával bejárhattuk Európa három nagyobb volt nehézipari régióját, ahol az ipari szerkezetváltást követően a jövőt nem az ipari múlt teljes eltörlésével, hanem annak integrálásával képzelték el. A szakmai utak során megismertük a németországi Ruhr-vidék⁸ példáját, a Franciaország és Belgium területén található Nord-Pas de Calais és Vallónia területeit valamint a sziléziai régió elindult rehabilitációit.

⁷ Az első iparterület-rehabilitációk közé tartozik az 1987-1988-ban megvalósult Central Manchester Regeneration projekt, amelynek keretében a városi ipari területeket újították meg: új irodákat és lakóterületeket hoztak létre, üzletközpontokat és pihenésre alkalmas helyeket alakítottak ki. Az egyik legnagyobb léptékű korai német példa az Észak-Rajna-Vesztfália tartomány „IBA Emscher Park 1989-1999” nevű, tíz évre szóló regionális fejlesztési projektje.

⁸ Regionalverband Ruhr szerk.: Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark; Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Basel-Berlin-Boston, 2010.

2.2 Példatár és eszköztár-mátrix

A vizsgált régió fejlesztésére alkalmas eszközöket gyűjtöttünk a kapcsolódó szakirodalom és a külföldi szakmai utak tanulságaiból. A borsodi régió számára releváns példákat példatárban dolgoztuk fel. Olyan helyi kezdeményezéseket is bevettünk a példák közé, amelyek több éves múltjuk és sikereik miatt bemutatásra és mintaadásra alkalmasak.

A terület fejlesztését célzó eszközökkel kapcsolatban vezérelveket fogalmaztunk meg. Az első, hogy a térségnek a természeti adottságain, kultúrtörténeti értékein túl egy kevésbé kihasznált erőforrására, a gazdag ipari örökségére is építenie kell, az abban rejlő lehetőségeket is ki kell használnia. A terület egyedisége, hogy a három karakter (kultúrtörténeti, természeti és ipari értékek sokasága) együtt van jelen. De ahhoz, hogy a táj és az ipari múlt emlékei a régió számára kamatozni tudjanak, a külső kezdeményezők mellett az itt élő embereknek is kezükbe kell venniük saját maguk és környezetük alakítását, ez volt a másik vezérelv.

A példatár elemeit kategorizáltuk: ipari rehabilitációval kapcsolatos példák, közösségfejlesztéshez kapcsolódó szociális projektek és az ökológiai fenntarthatóság témakörében tartozó projektek kerültek elemzésre. A példatár minden egyes eleméhez készült egy adatlap, amely megfogalmazza, miért fontos most az esetünkben a bemutatott projekt, röviden bemutatja, valamint listázza a kapcsolódó szakirodalmat, ahol bővebben is utána lehet olvasni az egyes munkáknak.

Annak ellenére, hogy a helyi fejlesztéseknek a régió szereplőivel együttműködve kell formálódniuk, a térségben rejlő lehetőségek tudatosításához szükségesnek láttuk alternatív víziók felfestését is. Az általunk kidolgozott tervek a példagyűjtésen és elemzésen, valamint a helyi adottságok tanulmányozásán alapulnak.

A példatár elemeit kiegészítve saját vízióinkkal egy eszköztár-mátrixot hoztunk létre, amelyben az elemeket a jobb kommunikáció érdekében a létrehozó közösség mérete (egyéntől a régióig) és a realitás foka („rendrakástól” az utópiáig) szerint csoportosítottuk. Úgy képeltük ezt el, mint egy könyvespolcot, ahol mindenki az általa képviselt közösség méretének és lehetőségeinek megfelelő részről inspiráló példákból meríthet ötleteket.

2.3 Borsodi Ipari Táj Túra koncepció

A tematikus út definíciója szerint olyan útvonal, amely különböző közlekedési formák igénybevételével megközelíthető természeti és mesterséges attrakciókat fűz fel egy kiválasztott téma köré⁹. A tematikus utak előnye, hogy az elszórtan elhelyezkedő, egyenként kisebb vonzerejű turisztikai helyszínek összefogásával egységes attrakcióként kezelhető, és együttesen járul hozzá a vidékfejlesztéshez, a térségek közötti különbségek kiegyenlítéséhez. Nem véletlen, hogy a tematikus utak Európa-szerte egyre népszerűbbek. (Az út fogalma jelen esetben természetesen nem egy turistaösvényt jelöl, hanem azon helyszínek összességét, ahol az adott témához kapcsolódóan jelentős események történtek illetve emlékek lelhetőek fel.)

Észak-Magyarországon a Vaskultúra útja¹⁰, Európa szinten az Ipari Örökségek Európai Útvonala (European Route of Industrial Heritage, ERIH¹¹) hálózata fogja össze az ipari örökségünket. A szervezet célja, hogy érdeklődést keltsen az iparosodás közös európai öröksége és ennek fennmaradt nyomai iránt. Jelenleg egyesült királysági, holland, belga, luxemburgi és németországi helyszínek csatlakoztak. Az észak-magyarországi és azon belül a borsodi helyzetet megismerve a már

⁹ Dr. Puczkó L. - Dr. Rátz T.: Az attrakciótól az élményig, a kiállítás rendezés módszerei, látogatásmenedzsment Budapest, 2000, 20.

¹⁰ Dr. Németh Gy.: Útmutató a bányászat és a kohászat emlékeihez Észak-Magyarországon és Szlovákiában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Fejlesztési Ügynökség, 2002.

¹¹ <http://www.erih.net/>

meglévő útvonalak¹² nagyon sok háttér információt és adatot szolgáltatottak, de azt tapasztaltuk, hogy sem a helyiek sem a látogatók köztudatába még nincsenek ezek a lehetőségek beágyazódva. Nehezen elérhetőek az útvonalak saját kiadványai és térképei, például a Vaskultúra útjának az útjelző táblái nem is kerültek ki a helyszínekre.

Ezt felismerve és a Ruhr Ipari örökség útvonalának szakaszait részben kipróbálva jött az elhatározás, hogy egy kicsit más alapokra helyezett új útvonal koncepcióját dolgozzuk ki, ahol nem egy tematika köré szervezzük a látványosságokat, hanem magára az útvonalra koncentrálva, a helyszín földrajzi adottságait, a helyi kulturális értékeket és az ipari emlékeket együttesen jelenítjük meg. A Borsodi Ipari Táj Túra elnevezésű tematikus út célja a régió ipari, kulturális és természeti értékeinek összegyűjtése és szélesebb körben való megismertetése. A látnivalók összegyűjtése és értékékként való kommunikálása nemcsak turisztikai szempontból lehet fontos, hanem a helyiek, ott élők identitásában, az otthonuk szeretetében is.

Az útvonal alapját a borsodi iparvidék vasgyártással kapcsolatos tárgyi emlékei adják. A térkép elkészítését a régió feltérképezésével kezdtük, rögzítettük a jelenlegi állapotot, jelölve azokat a lehetőségeket, frekvenciált helyeket, amelyeket már kihasználnak a helyiek, ismernek a látogatók illetve elérhető turisztikai kiadványokban szerepelnek. Ezt követte a szakirodalomban fellelhető gyűjtésből, valamint a személyes leutazás élményéből együttesen összerakott szubjektív értéktár elkészítése és értékelése. A felmért látnivalók listáját további potenciállal rendelkező helységekkel bővítettük, majd további bevonható értékeket látnivalókat, kialakítható panoráma pontok helyeit jelöltük meg.

Az állomásokat három szinten rangsoroltuk. Az első szintre soroltuk a régió központokat és az általunk készült rendszer szerint legnagyobb potenciállal rendelkező helyeket (pl.: Ózd, Miskolc, Rudabánya). A legnagyobb potenciált a hely adottsága, az épített, ipari és természeti környezet illetve a helyi városi vezetőség nyitottsága alapján döntöttük el. Ezek a helyek egyben információ pontként is szolgálnak, közülük is kiemelkedik Rudabánya, ahol az egész út egyik központját képzeltük el. A második szint az útvonalon elhelyezkedő tovább fontos ipari látnivalókat jelenti illetve azokat a településeket, ahol többféle látnivaló található. A harmadik szintet az útvonalon és a közelében elhelyezkedő, ajánlott látogatási célpontok alkotják, amelyekből érdeklődési terület alapján lehet válogatni, ezek a tematikus útvonalat tovább színesítő állomások.

A térképen megjelenített értékeket típusok szerint kategorizáltuk, amelyeket színkódrendszerrel vizuálisan is jelöltünk, így segítve az eligazodást: látogatható és nem látogatható ipari épületek, ipari táj, természeti értékek, panoráma pont, kultúra (múzeum, templom), Világörökségi helyszín.

3. BORSOD 2050 – HAJRÁ, IPARI TÁJ! CÍMŰ KIÁLLÍTÁS ÉS AZ AKTÍV TÁRSADALMI SZEREPVÁLLALÁSRA TETT KÍSÉRLET

A terület értékeinek sok tisztelője, aktivistája és szerelmese van, akik rengeteget tettek és tesznek kulturális és ipari örökségünk megőrzéséért, de átfogó változáshoz és az érdeklődés fellendítéséhez minél többen kell, hogy cselekedjünk egy közös szervezőerő mentén. A Borsodi Ipari Táj Túra kísérlet egy regionális stratégia felállítására, amely az ipari örökség védelmének hangsúlyozásán túl egy tematikus útvonal mentén szeretné megismertetni az egyedülálló természeti, népi építészeti és kulturális értékek mellett az ipari múlt emlékeit is.

¹² Palóc út: Nógrád és Heves megye autentikus palóc értékeit, sokszínű népi kultúráját mutatja be; magyar barokk útja: az európai barokk út szakasza, része az európai kulturális utak program keretében már hivatalosan elismert 20 útvonalnak; Vaskultúra útja: az észak-magyarországi termelés- és technikatörténeti örökséget ismerteti meg az érdeklődőkkel, a régió iptörténeti emlékeit népszerűsítő kezdeményezés három éve indult, és része az Európa Tanács által kezdeményezett európai kulturális utak nemzetközi programjának.

A probléma széles körben való megismertetése, a figyelem felhívása és a témáról való érdemi kommunikáció beindítása céljából a projekt részeként egy kiállítás-sorozatot szerveztünk¹³ kapcsolódó programokkal, ahol a régiót átfogó Borsodi Ipari Táj Túrára felfűzve mutattuk be a kutatásunk egyes részeit.

A „Borsod 2050 – Hajrá, Ipari táj!” című kiállítás képzeletbeli körutazásra hívta a látogatót, amelyben a Borsodi Ipari Táj Túra egy fotósorozatként jelent meg, a képsor alatt pedig az útvonal helyszíneire és adottságaira reagáló inspiráló példák szerepeltek. A bemutatott példák már megvalósult, hasonló kontextusú, sikeres beavatkozásokat és tanulmányterveket mutattak be. A kiállítás látogatói a számukra fontos helyeket a tablósorozat végén elhelyezett interaktív térképen jelölhették meg, így az értékeket gyűjtő Borsodi Ipari Táj Túra térképe sok új információval bővült. A kiállítóterek padlójára felfestett ábra a Borsodi Ipari Táj Túra útvonalát jelképezte, az útvonal fölé függesztett kártyák pedig az egyes állomások térbeli viszonyainak élményszerű megjelenítését hivatottak elősegíteni.

4. ÖSSZEGZÉS

A BME Építőművészeti Doktori Iskola keretein belül létrejött projekt az észak-magyarországi Borsod-Abaúj-Zemplén megye volt nehézipari régiójának fejlesztésével foglalkozott. Az ipar által erősen megbélyegzett terület egyik legelmaradottabbnak számító régiónk.

Borsod sajátossága, hogy a terület karakterét a gazdag kultúrtörténeti emlékek, az érintetlen természeti környezet és az ipari emlékek együttesen határozzák meg, ez a hármasság teszi a régiót egyedivé. A terület adottságaiban rejlő kiaknázatlan lehetőségek éles kontrasztban állnak a jelenleg is tapasztalható helyzettel, az ipari örökség megbecsültsége és védelme egyelőre nem élvez olyan figyelmet, mint az egyéb műemléképületek, fennmaradásuk ezért veszélyeztetetté vált.

Közös munkánkban az ipari örökségre építő fejlesztési lehetőségeket kutattuk azzal a céllal, hogy a lepusztult területekhez kapcsolódó negatív asszociációk helyét a bennük rejlő lehetőségek vegyék át. A kutatás során elemzett, kiemelten kapcsolódó külföldi esettanulmányok bemutatása és a témáról való érdemi párbeszéd beindítása érdekében kiállítás-sorozatot szerveztünk. A kiállítás alapját a Borsodi Ipari Táj Túra koncepciónk alkotja, amely tematizálja a régió ipari, természeti és kultúrtörténeti emlékeit és ezzel lehetőséget ad az ipari múlt megőrzését biztosító fejlesztési irányra.

A kiállítás-sorozat jó alkalmat adott arra, hogy beinduljon a témával kapcsolatos építő jellegű párbeszéd, ami nagyon fontos, mert a rendszerváltás óta eltelt több mint húsz év alatt egyelőre nem rendeződött a még megmaradt védendő ipari épületállomány sorsa. Az iparterületek koncentrációja, valamint az egykori gyárak leromló állapota miatt a téma nagyon is szembeötlő és aktuális Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

¹³ A kiállítás anyagának összeválogatása, a régióról készült fotódokumentáció legnagyobb része (eltérő esetben a szerzők feltüntetve), valamint a tablók grafikai tervezése is a projekt résztvevőinek munkája. A kiállítás online megtekinthető a www.borsod2050.hu oldalon.